

İSLÂM'DA SAĞLIK VE KORUYUCU HEKİMLİK

EDİTÖR
PROF.DR. ADEM YERİNDE

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Yayın Hakları

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Sorumlu Editör

Prof. Dr. Âdem YERİNDE

Diğer Editörler

Doç. Dr. Mehmet Salih GECİT
Dr. Öğrt. Üyesi Hasan HALILOĞLU
Dr. Öğrt. Üyesi Mustafa SAFA
Dr. Öğrt. Üyesi Ekrem KOÇ
Dr. Öğrt. Üyesi Mikail DURLU
Dr. Öğrt. Üyesi Mücahit EL-HUT
Dr. Öğrt. Üyesi Sedat YILDIRIM
Öğr. Gör. M. Latif BAKIŞ

ISBN: 978-605-80220-6-5

Dizi-Seri Bilgileri: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları – 37

Mizanpaj

Doç. Dr. Mehmet Salih GECİT

Baskı ve Cilt

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörlük/ Ağrı İbrahim Çeçen University Rectorate

Erzurum Yolu 4 Km 04100 Merkez, Ağrı-Türkiye

Tel: 0472 –215 98 63 - 0472 216 20 08

İlk Basım, 13.09.2021- AĞRI

Kitapta Yer Alan Makalelerin Her Türlü Bilimsel ve Yasal Sorumluluğu, Yazarlarına Aittir. Kitapta Yer Alan Görsel Malzemelerin Çok Büyük Bir Kısmı, Yazarları Tarafından Sağlanmıştır.

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 37

İSLÂM PEYGAMBERİ'NİN HADİSLERİNDE KORUYUCU HEKİMLİK TEDAVİ VE KARANTİNA

Recep ERTUĞAY*

GİRİŞ

Hasta, sıhhati yerinde olmayan, bedenen rahatsız, zihnen kötü durumda olan, vücut fonksiyonlarında bozukluk bulunan¹ ve tedâvi edilmesi gereken kimseleri² ifade etmektedir.

Hastalık konusu, hastaya destek olma, hasta yakınlarına destek olma, hastanın tedavisi, hasta ziyareti, duanın hastaya ve hastalığa etkisi, hastalıkla psikolojik başa çıkma, hastanın izole edilmesi, bulaşıcı hastalıklarda hastaya düşen sorumluluklar ve mükellefiyetlerde hastaya tanınan kolaylıklar gibi konunun çeşitli boyutları bulunmaktadır.

Hastalığa yüklenen yorumlar, hâlihazırda yaşamakta olduğumuz Covid-19/Koronavirüs salgınına yüklenen anlamlar, algıların doğru istikamete yönlendirilmesine haliyle sağlıklı değerlendirmelerin inşasına katkı sunmayı zorunlu kılmaktadır.

Covid-19/Koronavirüse karşı alınan tedbirler camilerde Cuma namazları ve cemaatle ibadete getirilen düzenlemeler, sa'yin, tavafın, umrenin, haccın askıya alınması, karantina uygulamalarının yoğun bir gündemle tartışılmasını da beraberinde getirmektedir.

Hastanın çevresine, çevrede olanların da hastaya karşı sorumluluklarının hadisler ışığında ele alınıp değerlendirilmesinde, nebevî öğretilerde yer alan tedavi öneri ve önlemlerinin bir makale formunda ele alınmasında fayda mülâhaza etmekteyiz.

Hz. Peygamberin -sallallahü aleyhi ve sellem- tedavi önerilerinin fiziki/maddî/bedenî ve ruhî/manevi/psikolojik yönleri olan, farklı boyutları bulunmaktadır. Bu boyutların başında kanaatimizce hastalıktan önce sağlığın korunmasını dile getiren koruyucu hekimlik kapsamında değerlendirilebilecek olan öneriler gelmektedir.

1. KORUYUCU HEKİMLİK

Rasûlullâh'ın hastalıkla ilgili yaklaşımı ağırlıklı olarak koruyucu hekimlik kapsamına girmektedir. Uyulduğu takdirde kişiyi hastalıktan uzaklaştıracak, sağlıklı ve bereketli bir ömür sürmenin imkânına kavuşturacak bu önerilerin bir kısmı şöyledir.

Bir eylemin kalpten/özden gelen bir saikle yapılır olması elzem olandır. Böyle olursa istekle yapılmış olacağından faydalı olacak, nitelikli olacak ve sürekli olacaktır. Bir davranışın sevgi ile yapılabilmesi için ehemmiyetinin kavranmış/kavratılmış olması gerekmektedir.

Hastalıklara karşı kişiyi koruyan en önemli tedbir temizlik/hijyendir. Hz. Peygamber sallallahü aleyhi ve sellem "*Temizlik imanın yarısıdır.*"³ "*Allah paklıdır paklığı sever, temizdir temizliği sever...*"⁴ vb. hadisleri ile temizliği, doğrudan imanla ilişkilendirerek, Allah'a sevimli olmayı sağlayan bir güzellik olarak tarif etmektedir. "*İki nimet vardır ki insanların çoğu (onları değerlendirme hususunda) aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman.*"⁵

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (recep.ertugay@atauni.edu.tr)

¹ Ahmet Fidan, vd., "Örnekleriyle Türkçe Sözlük" (Ankara: Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 1979), II, 11071.

² Türk Dil Kurumu (TDK), (Erişim 25 Ekim 2016).

³ "... الطهورُ شَطْرُ الإِيمَانِ..." Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. el- el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. Lübnan: Dârü'l-Mârifet, 2005, Tahâret, 1.

⁴ "... إن الله طيب يحب الطيب يحب النظافة..." Tirmizî, Edeb, 41.

⁵ "... نِعْمَتَانِ مَغْبُوتَانِ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ: الصِّحَّةُ وَالْفَرَاغُ..." Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, Bedü'l-halk, 2.

"Allah'tan, afiyet istenmesinden daha çok hoşuna giden bir şey istenmemiştir."¹ "Sizden kim huzuru yerinde, bedeni sağlıklı ve günlük yiyeceği de yanında olarak güne başlarsa, sanki dünya nimetleri ona verilmiş gibidir."² buyurmakta ve ümmetine temizliğin hayati öneme haiz olduğunu öğretmektedir.

Hz. Peygamber sallallahü aleyhi ve sellem tarafından temizliğin önemi vurgulandıktan mahiyeti kavratıldıktan sonra beden temizliğinden elbise temizliğine, yiyecek içeceklerdeki temizlikten çevre temizliğine kadar yapılması/kaçınılması gereken mükellefiyetler birbiri ardınca sıralanmaktadır.

Din dilinde büyük abdestten sonra taharetlenmeye "istincâ", küçük abdestten sonra temizlenmeye ise "istibrâ" denir. Tuvalet temizliğinde esas olan, temizliğin su ile yapılmasıdır.³ Temizliğin su ile yapılması ayet⁴ ve hadislerde övülmekte⁵ ve Hz. Peygamberin temizliğini su ile yaptığı belirtilmektedir.⁶ Hadislerde temiz suyun insanlara ulaştırılması teşvik edilmekte,⁷ tuvalet temizliğine dikkat edilmemesi kabir azabının sebeplerinden sayılmaktadır.⁸ Temizlik için sol elin yeme içme için de sağ elin kullanılması özellikle belirtilmektedir.⁹ Def-i hacet sonrası ellerin yıkanması emredilmekte,¹⁰ su kaynaklarının, yolların mesire alanlarının/gölgeliklerin kirletilmesi lanete sebep olacak büyük hatalar olarak zikredilmektedir.¹¹

Allah Rasûlü, "Cennetin anahtarı namaz, namazın anahtarı ise abdesttir." buyurmaktadır. İslâm dininde günde beş vakit namaz ve her namaz için abdestli olmak farzdır.¹² Hadislerde namaz kılacak kişinin bedeni, elbisesi ve namaz kıldığı mekânın temizliği şart koşulmaktadır. Her mümin günde en az beş defa temizlik şartlarını sağlamış olup olmadığını yeniden gözden geçirmek maddi manevi temizliğini yeniden güncellemek durumundadır. Abdestte dış dünyayla en çok temas eden azaların yıkanması ve bu eylemin de en az üç defa¹³ tekrarlanacak olması tam bir arınma sağlaması açısından dikkat çekmektedir. Su olmadığı durumlarda da temizlik ihmal edilemez olup abdest şartı su bulununcaya kadar toprakla yerine getirilmektedir.¹⁴

Bugün dünyanın yaşadığı Covid-19/Koronavirüs salgınından korunmak için önerilen on dört kuralın birincisi ellerin sık sık ve yirmi saniye süreyle yıkanmasıdır. Bu kural bir nevi abdesti tarif etmektedir. Oysa Müslümanlar abdest alırken kuralda önerilenden daha fazlasını yapmaktadır. Hz. Peygamber şöyle buyurur "Abdest organlarını güzel bir şekilde, özenerek yıka. Parmaklarını hilalle Oruçlu değilsen mazmaza ve istinşak yap."¹⁵ Burada geçen mazmaza ağzın iyice çalkalanması, istinşak ise bunun iyice temizlenmesidir. Hilalleme ise parmak aralarına kadar dikkat ederek ellerin iyice yıkanmasıdır. Bugün sağlık örgütleri tarafından virüslerin

1 " ... وَمَا سُئِلَ اللَّهُ شَيْئًا يَعْنِي أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ أَنْ يُسْأَلَ الْعَاقِبَةَ... " Tirmizî, Deavât, 101

2 " ... مَنْ أَصْبَحَ مِنْكُمْ أَمِنًا فِي سِرْبِهِ مُعَافَى فِي جَسَدِهِ، عِنْدَهُ فَوْثٌ يَوْمَهُ، فَكَأَنَّما جِيزَتْ لَهُ الدُّنْيَا... " Tirmizî, Zühd, 34

3 Mehmet Görmez ve Mehmet Emin Özafşar, *Hadislerle İslâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 2:107.

4 " ... فِيهِ رَجَالٌ يُجِئُونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ... " tevbe 9/108.

5 " ... قَالَ كَانُوا يَسْتَنْجُونَ بِالْمَاءِ... " Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân; İbn Mâce, Tahâret, 28

6 " ... مَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ مِنْ غَائِطٍ قَطُّ إِلَّا مَسَّ مَاءً... " Tahâret, 28.

7 " ... أَيُّمَا مُسْلِمٍ كَسَا مُسْلِمًا ثَوْبًا عَلَى عُرْيِ كِسَاءِ اللَّهِ مِنْ حُضْرِ الْجَنَّةِ... " Ebû Dâvûd, Zekât, 41.

8 " ... أَمَا أَحَدُهُمَا فَكَانَ لَا يَسْتَتِرُ مِنَ الْبَوْلِ... " Buhârî, Cenâiz, 81.

9 " ... كَانَتْ يَدُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْيُمْنَى لَطُورِهِ وَطَعَامِهِ وَكَانَتْ يَدُهُ الْبُسْرَى لِخَلَائِهِ... " Ebû Dâvûd, Tahâret, 18

10 " ... ثُمَّ غَسَلَهَا ثُمَّ أَتَيْتُهُ بِتَوْرٍ آخَرَ فَتَوَضَّأَ... " İbn Mâce, Tahâret, 29; İbn Hanbel, II, 311.

11 Ebû Dâvûd, Tahâret, 14

12 " ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ... " el-Maide, 5/6.

13 " ... فَعَسَلَ كَفَيْهِ ثَلَاثًا ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا ثُمَّ غَسَلَ ذِرَاعَيْهِ ثَلَاثًا ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ فَأَدَخَلَ اصْبِعَيْهِ السَّبَّاحَتَيْنِ فِي أُذُنَيْهِ وَمَسَحَ بِإِبْهَامَيْهِ عَلَى ظَاهِرِ... " Ebû Dâvûd, Tahâret, 52; İbn Mâce, Tahâret, 48

14 " ... الصَّعِيدُ الطَّيِّبُ وَضَوْءُ الْمُسْلِمِ وَإِنْ لَمْ يَجِدِ الْمَاءَ عَشْرَ سَبْعِينَ... " Nesâî, Tahâret; Tirmizî, Tahâret, 92.

15 " ... أَسْبَغَ الْوَضُوءَ وَحَلَّ بَيْنَ الْأَصَابِعِ وَبَالَغَ فِي الْإِسْتِنْشَاقِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ صَائِمًا... " Tirmizî, Savm, 69; Nesâî, Tahâret, 92

kolonizasyonunun yani yayılmasının önlenmesinde ellerle birlikte ağız ve burnun yıkanmasının son derece önemli olduğu belirtilmektedir.¹

Namaz için günde beş defa abdest alınmasının zorunlu olmasının ötesinde tepeden tırnağa yıkanma olarak boy abdesti almak, gerektiğinde farz/şart/zorunlu olmaktadır.² Bunun dışında kişi asgari olarak haftada bir defa tepeden tırnağa yıkanmalıdır. Boy abdesti ve namaz abdesti farz olduğu halde bir başka açıdan sağlık sorununa neden olma durumu olursa, -soğuk hava, yaralanma vb. özel durumlarda-sıhhatin korunması için bu farz terkedilebilmektedir.³

Hadislerde temizlik adına pek çok talimata yer verilmektedir. Örneğin bir hadiste "İnsanın fitratı gereği yapması gereken beş şey vardır: Bunlar, sünnet olmak, kasıkları tıraş etmek, tırnakları kesmek, koltuk altını temizlemek ve bıyıkları kısaltmaktır."⁴ denilmektedir. Böylece kişisel bakımda kimi zorunluluklar hatırlatılmakta ve özellikle diş temizliğine⁵ azami hassasiyet gösterilmesi önerilmektedir. Yine kimi hadislerde evlerin çevresinin temizliğinin sağlanması,⁶ yiyecek⁷ içecek kaplarının kapalı tutulması⁸ emredilmekte, içme suyunun temizliğine ayrıca dikkat çekilmektedir.⁹ Bu bağlamda genel halk sağlığı için aksırma anında kişinin eliyle veya elbisesiyle yüzünü kapatması tavsiye edilmekte, bu tutum Hz. Resûl tarafından fiili örneklikle açıklanmakta ve etrafa tükürme gibi yanlış davranışlar nehyedilmektedir.¹⁰

Hız. Peygamber, yiyeceklerin temizliği kadar yeme içmeyi azaltmanın önemini hatırlatmakta, hafif yemeklerin tercih edilmesini¹¹ midenin üçte birinin yemeğe üçte birinin içmeye ayrılmasını kalının da rahat nefes alabilmek için boş bırakılmasını tavsiye etmektedir. Mümin bir midelik yer¹² bir kişinin yemeği iki kişiye, iki kişinin yemeği dört kişiye yeter¹³ sözleriyle az yemenin gereğine işaret edilerek, sıhhati korumak için sağlıklı beslenmeye dikkat çekilmektedir.

Dünyayı tehdit eden Covid-19/Koronavirüsten korunmak için devletler bugün birçok tedbir almaktadır. Bu bağlamda Newsweek dergisi asırlar öncesine Hız. Peygamberin önerilerine işaretle İslâm'ın temizlikle ilgili tavsiyelerinin çok doğru olduğunu itiraf etmektedir.¹⁴ Bir kısmına yer verdiğimiz ve koruyucu hekimlik kapsamında değerlendirdiğimiz bu önerilerle Hız. Peygamber, hastalık gelmeden sağlığın kıymetinin bilinmesini vurgulamakta, alınan tedbirlere rağmen bir hastalık kaçınılmaz olduğunda da tedavi yollarına başvurulmasını emretmektedir.

¹ Doktor Fitt, "Virüslerden Korunmamaız İçin Mutlaka Yapmamız Gerekiyor", (Erişim 29 Nisan 2020).

² "... وَأَنَّ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا..." el-Maide, 5/6.

³ "... اللَّهُ تَعَالَى عَلَى كُلِّ مَسْئَلَةٍ حَقٌّ أَنْ يَغْتَسِلَ فِي كُلِّ سَبْعَةِ أَيَّامٍ يَوْمًا..." Buhârî, Cum"a, 12

⁴ "... لَفِطْرَةُ حَمْسٍ - أَوْ حَمْسٌ مِنَ الْفِطْرَةِ - الْخِتَانُ ، وَالْإِسْتِحْدَادُ ، وَتَنْفُثُ الْإِبْطِ ، وَتَقْلِيمُ الْأَطْفَارِ ، وَقَصُّ الشَّرَابِ ..." Müslim, Tahâret, 49

⁵ "... لَوْلَا أَنْ أَشَقُّ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ لِأَمْرَتِهِمْ بِتَأْجِيرِ الْعِثَاءِ وَالسِّيَاكِ عِنْدَ كُلِّ صَلَاةٍ ..." Ebû Dâvûd, Tahâret, 25

⁶ "... قَالَ نَظَّفُوا أَفْيَيْتَكُمْ ..." Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, thk., Beşşâr b. Avvâd, *Sünenü't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1996), Edeb, 41.

⁷ "... أَلَا حَمْرَتُهُ وَلَوْ تَعْرَضُ عَلَيْهِ عُوْدًا..." Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el- el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahîhu Müslim* (Lübnan: Dâru'l-Mârife, 2005), Eşribe, 93.

⁸ "... غَطُّوا الْإِنَاءَ وَأَوْكُوا السِّقَاءَ..." Müslim, Eşribe, 99.

⁹ "... يُسْتَعَذَّبُ لَهُ الْمَاءُ مِنْ بُيُوتِ السَّقِيَاءِ..." Ebû Dâvûd, Eşribe, 22.

¹⁰ "... أَنْ إِذَا عَطَسَ غَطَّى وَجْهَهُ بِيَدِهِ أَوْ بِنُؤْبِهِ وَغَضَّ بِهَا صَوْتَهُ..." Tirmizî, Edeb, 6.

¹¹ "... يَا عَلِيُّ أَصِيبْ مِنْ هَذَا فَهُوَ أَنْفَعُ لَكَ..." Ebû Dâvûd, Tıb, 2.

¹² "... يَأْكُلُ فِي مَعِي وَاحِدًا..." Buhârî, Et'ime,12; Dârimî, Et'ime,13.

¹³ "... طَعَامُ الْاِثْنَيْنِ كَافِي الثَّلَاثَةِ، وَطَعَامُ الثَّلَاثَةِ كَافِي الْأَرْبَعَةِ..." Buhârî, Et'ime,11; Dârimî, Et'ime,14.

¹⁴ Sabah Gazetesi, "ABD basını koronavirüsle mücadelede Hız. Muhammed'i örnek gösterdi", (Erişim 29 Nisan 2020).

2. TEDÂVÎ

Tedavi, çeşitli yöntemlerle hastalığı iyi etme, kişiyi iyileştirme, sağaltım, sağaltma,¹deva bulma, anlamında olup, bir hastanın şifa bulmak için sebeplere tevessül etmesi, gerekli görülen önerilere uymasındır. Hastalık anında hastanın ve çevresinin düşündüğü ilk şey en kısa sürede sağlık ve afiyete kavuşmaktır. Sağlık ve afiyete kavuşabilmek için de doğru bir yola girmek, doğru sebeplere tevessül etmek ve doğru kapıya müracaat etmek gerekmektedir.

Ehli kitaptan bazı kimselerin varlığına rağmen cahiliye Araplarında kâhin, arrâf, büyücü ve müneccim diye bilinen birtakım insanlar uğur/uğursuzluk üzerine oturttukları sistemleriyle halkı psişik yönden etki altına alıp onlar üzerine otorite kurmaya çalışmışlar bunda da büyük oranda başarılı olmuşlardır. Özellikle doğaüstü varlıklar veya put gibi teolojik güç atfettikleri nesnelere itibarlarını sağlam tutmaya çalışmışlardır.² Cahiliye döneminde de bu kanaat yaygın bir hal almıştı

İnsanlar gerçek tedâvî yerine bazen anlamsız ve faydasız sağaltımlara kapılmaktadır. İslâm açısından bu tutum oldukça sorunlu gözükmektedir. Hz. Nebî hastanın tedaviye başvurmasını engelleyen bu sorunlu yaklaşım hakkında şöyle buyurmaktadır: "... Ölümler intikamları alınsın diye kabirleri başında baykuş kılığında beklemez. Yıldızlar yağmur yağdırma kudretinde değildir ve hastalıklarınızın sebebi karınlarınızın içinde peyda olduğunu düşündüğünüz kurtlar değildir."³ Ayrıca Rasûlullâh hastalıklar ve tedaviyle ilgili bu yanlış kanaatlerin ortadan kalkması için Müslümanlar arasında "Kâhin ve büyücülere inananlar Muhammed'e indirileni inkâr etmiştir."⁴ ilkesine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda Hz. Elçi, bazı hadislerinde son derece sert bir dille uyarıda bulunmakta, hastalıktan şifa bulmak için tedavi yollarını şart koşmaktadır. Hadislerde yer alan tedavi yollarını "Fiziki Tedavi" ve "Psikolojik Tedavi" olarak iki başlıkta ele alabiliriz.

2.1. Fiziki Tedâvî

Hz. Peygamber, fiziki olarak tedaviye başvurulmasına öncülük etmekte, bu kapsamda doktora gitmeyi ve ilaç kullanmayı oldukça önemsemektedir.

Bu konuda Hz. Peygamber, "Ey Allah'ın kulları! Tedâvî olun. Zira Yüce Allah yaşlılık dışında bir dert verdiyse, mutlaka beraberinde şifa(sını) da vermiştir."⁵ "Allah hem derdi hem de devayı göndermiş, her hastalığa bir çare yaratmıştır. Tedâvî olun ancak tedâvide haram kullanmayın."⁶ uyarılarıyla tedâvî yollarının aranmasını emretmektedir.

Hz. Peygamber, dönemin şartlarına göre yapılan tedavi şekillerinden kan aldırma⁷ teşvik etmiş, bal şerbeti içmeyi,⁸ soğuk tatbik etmeyi,⁹ sarımsak ve soğan yemeyi

¹ Türk Dil Kurumu, 25 Ekim 2016, <http://www.tdk.gov.tr>.

² İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy 8 (Eylül 2017): 197.

³ Müslim, Selâm, 106.

⁴ Müslim, selam, 125.

⁵ "...تَدَاوُوا عِبَادَ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ لَمْ يَخْلُقْ دَاءً إِلَّا وَضَعَ مَعَهُ شِفَاءً إِلَّا الْهَرَمَ..." İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî, *Sünen-i İbn Mâce* (Suudi Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000), Tıbb, 1.

⁶ Ebû Dâvûd, Tıbb, 11.

⁷ Ebû Dâvûd, Tıbb, 3, 4, 5.

⁸ *Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yay., 1981. (İstanbul, t.y.), Tıbb, 4, 12, 18, 24, Talâk, 8; Müslim, Selâm, 91; Talâk, 20.

⁹ "Humma Cehennemnin şiddetindedir, sizler o harreti su ile serinletiniz." *Buhârî Tıbb*, 28; Müslim, Selâm, 78.

önermiştir.¹ Göze sürme taşı çekmeyi² mantar suyu damlatmayı,³ çörek otu⁴ yemeyi tavsiye etmiştir. Sivilcelerin tedavisinde dağlama yöntemine,⁵ psikolojik hastalıklara yönelik olarak rukye seçeneğine başvurmuş,⁶ hazımsızlık problemi yaşayanlara deve sütünü işaret etmiştir.⁷

Başından yaralanan bir sahabinin zararlı olup olmadığı araştırılmadan, uzmanına danışılmadan dikkatsiz davranılıp teyemmüm yerine boy abdesti almaya zorlanması neticesinde yaraya enfeksiyon kaptırıp ölümüne sebep olanlar için, "Onun ölümüne sebep oldular, Allah onların canlarını alsın! Cehaletin şifası sormak değil miydi?"⁸ ikazı dikkat çekmektedir. Bu hadiste, bir bilene sormanın gereğine işaret edilmekte, tedbirsiz ve keyfi davranışlar şiddetle ikaz edilmektedir. Şifanın sormaya bağlanması tedâvî için gerekli kapıları çalmak olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır.

Burada şunu vurgulamak gerekmektedir. Bu uygulamalardan tercih edilen hususların bir kısmı günümüzde geçerliliğini korumakla birlikte yerel olan uygulamalar da bulunmaktadır. Burada alınması gereken ve evrensel olan mesaj tedavi imkânlarının araştırılmasıdır.

Hz. Peygamberin tavsiye ve uygulamalarına bakıldığında hastaya fiziki müdahaleler kapsamında; dağlama, ilaç kullanma, perhiz, hacamat, soğuk tatbiki, protez, bitkisel, vb. tedavi yöntemlerine başvurulduğu gözlenmektedir.⁹ Genel itibari ile durum böyleyken, özel olarak da hastaların tedâvi süreçleri ile yakından ilgilenip gerekli yönlendirmelerde bulunduğunu görmekteyiz.¹⁰

Ebû Sâîd el-Hudrî anlatıyor: Hasta olduğum bir gün Rasûlullâh beni ziyarete geldi. Elini göğsümün üzerine koydu, -öyle ki kalbimin üzerinde elinin serinliğini bile hissettim- ve şöyle buyurdu: "Sen kalp hastası bir kimsesin. Sakîf'in kardeşi Haris b. Kelede'yi getir. Çünkü o tıp ile meşgul olan bir kişidir. Medine'nin acve denilen hurmasından yedi tane alıp çekirdekleriyle dövsün. Sonra onları sana ağızdan versin."¹¹

Kalp rahatsızlığına yakalanan Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın durumu da Ebû Sâîd el-Hudrî ile benzerlik göstermektedir. Hz. Peygamberin Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı buhastalıkta döneminin uzmanı olan Doktor Hâris b. Kelede'ye gönderdiği¹² bildirilmektedir.

Sahabe döneminde bazı cilt ve deri hastalıklarına yakalananların olduğu da kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Abdurrahman b. Avf ve Zübeyr b. Avvâm gibi iki güzîde sahabinin uyuz hastalığına veya bir çeşit deri

¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim, *Uyûnu'l-Ahbâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 307.

² *Sürme taşı ile sürme çekin. Çünkü sürme taşı, gözü açar ve kirpikleri besler.* Ebû Dâvûd, Libâs, 13, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, Libâs, 22, 23; *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), Zînet, 28.

³ Tirmizî, Tıbb 22.

⁴ Buhârî, Tıbb, 7.

⁵ Tirmizî, Tıbb 11.

⁶ Buhârî, Tıbb 26; Ebû Dâvud, Tıbb 18

⁷ Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavûtî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 629.

⁸ "...فَقَالُوا قَتَلَهُمُ اللَّهُ أَلَمْ يَكُنْ شِفَاءَ الْعِيِّ السُّؤَالَ..." Ebû Dâvûd, Tahâret, 125; İbn Mâce, Tahâret, 93

⁹ Uçar, *Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri*, 208-212.

¹⁰ "...مَا مَلَأَ أَدَمِيَّ وَعَاءَ شَرًّا مِنْ بَطْنِهِ ، بِحَسْبِ ابْنِ آدَمَ أَكْلَاتِ يُقَمِّنُ صُلْبَهُ ، فَإِنْ كَانَ لَا مَحَالَةَ ، فَتَلَّتْ لَطْعَامِهِ ، وَتَلَّتْ لِشِرَابِهِ ، وَتَلَّتْ لِنَفْسِهِ..." Ebû Dâvûd, Tahâret, 18; "وَحَذَّ مِنْ صِحَّتِكَ لَمَرَضِكَ" Müslim, Tahâret, 1; Tirmizî, Deavât, 86; " Buuhârî, Rikâk 3. Tirmizî, Zühd 25; İbn Mâce, Zühd, 3; "...مَا مَلَأَ أَدَمِيَّ وَعَاءَ شَرًّا مِنْ بَطْنِهِ..." Tirmizî, Zühd, 47, İbn Mâce, Et'ime, 50.

¹¹ Ebû Dâvûd, Tıbb, 12.

¹² Ebû Dâvud, Tıbb 12. Haris b. Kelede'ye bu rahatsızlıktan dolayı yönlendirilen kişinin Sa'd b. Ebî Râfi olduğu da söylenmektedir. Mithat Eser, *Engelli Sahabiler* (İstanbul, 1981), 98.

hastalığına yakalandıkları kimi rivayetlerde belirtilmektedir. Allah Rasûlü; *"İpek elbise giymeyiniz. Çünkü ipeği dünyada giyen âhirette giyemez."*¹ hadisiyle erkeklerin ipekten mamül elbiseler giymelerinin yasaklamıştır. Buna karşın Hz. Zübeyr ve Abdurrahman b. Avf'a², hastalıkları nedeniyle elbiselerin vücutlarına sürtünmesi ile derinin tahriş olmasının önüne geçmek ve iyileşme sürecini hızlandırmak için ipek elbise giymelerine ruhsat verdiği belirtilmektedir. Hatta bazı kaynaklarda bunu onlara zorunlu kıldığına dair malumat vardır.³ Dahası soğan sarımsak yemeleri halinde hastalıklarına iyi geleceğini önerdiği de⁴ haber verilmektedir.

Günümüze kadar ulaşılmış örneklerden birisi de Sa'd b. Zürâre'dir. Yüzünde beliren bir türlü giderilemeyen bir çeşit cilt hastalığı olan sivilcelerin⁵ izale edilmesi için Sa'd b. Zürâre'ye dağlama/yakma/söndürme yönteminin uygulamasına onayverdiği anlaşılmaktadır.

Uçar, zamanın şartlarına göre çeşitli yollarla tedavi edilen, edilmeye çalışılan hastalıklar üzerine hazırladığı, dönemin tedavi yöntemlerine de yer verdiği makalesinde hadislerde yer alan bazı hastalık isimlerini tespit etmiştir. Bu hastalıklar; 'Veba', 'Zâtü'l-Cenb/'Göğüs sancısı', 'İshal', 'Kurdeşen', 'Baş ağrısı', 'Kalp Rahatsızlıkları', 'Prostat', 'Göz iltihabı', 'Görme bozuklukları', 'Deri hastalıkları', 'Difteri'; 'Taun', 'Karın ağrıları'/'Dâhilî hastalıklar', 'Nazar', 'Basur'/'Hemoroid', 'Çiçek', 'Grip', 'Ğalebetü'd-Dem'/'Yüksek Nabız', 'Fıtık', 'Hâme'/'Haşere Zehirlemesi', 'İrku'n-Nesâ'/'Siyatik', 'Verem', 'Kızamık' ve 'Hazımsızlıktır.'⁶

Bu hastalıkların her birisinde tedavi olmak için farklı yöntemlerin takip edildiği anlaşılmaktadır. Sünnette yer alan bütün bu örnekler, emirler, tavsiyeler, hastalığın tedavisinde maddi vesilelere tevessül etmenin sağlık kuruluşlarına yani doktora müracaat etmenin ve ilaç kullanmanın gerekliliğini gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İslâm, kişinin tedavi yollarına tevessül etmesini şifaya kavuşmak için duayı ihmal etmemesini ve böylece hakiki manada tevekkül göstermesini de talep etmektedir. Zira bir rivayette devesini sağlam bir kazığa bağlamadan salıveren bir bedevîye, devesini ne yaptığının sorulduğu, onun da "Allah'a tevekkül ettim ve onu serbest bıraktım." diye cevap verdiği aktarılmaktadır. Bu cevap üzerine Hz. Elçinin, devesini sağlam kazığa bağlaması ve sonra tevekkül etmesini tavsiye ettiği bildirilmektedir. Bu örnekte de görüldüğü üzere her insan, hastalıktan korunmada ve tedavi için şifaya ulaşmada gerekli sebeplere tevessül, tevessülün yanında da dua etmelidir. Ne tevessül ne de dua ihmal edilmelidir. Şifayı veren Şafi olan Allah'tır. Hasta için dua hastalığa psikolojik tedavi açısından önemli bir işleve sahiptir.

2.2. Psikolojik Tedavî

Hz. Peygamber en başta müminlere şifa ve rahmet⁷ olan Kur'ân'ın mübelliği, hayatı ve sünneti ile gönüllerin şifası, kalplerin tabibidir.

Gönüllerin teskini, psikolojik hastalıklar açısından düşünüldüğünde daha da bir önem arz etmektedir. İnsanı yiyip bitiren kaygıların, korkuların stres, bunalım ve depresif

¹ "... لا تلبسوا الحرير ، فإن من لبسه في الدنيا لم يلبسه في الآخرة..." Buhârî, Libâs, 25; Müslim, Libâs, 11, Tirmizî, Edeb, 1; İbn Mâce, Libâs, 16.

² "... رخص رسول الله صلى الله عليه وسلم للزبير وعبد الرحمن بن عوف في لبس الحرير لِحَاكِهِمَا..." Buhârî, Libâs 29; Müslim, Libâs, 24-25; Buhârî, Cihâd, 91; Ebû Dâvud, Libâs, 9; Nesâî, Zînet, 92.

³ İbn Sa'd Muhammed b. Menî ez-Zührî, *Kitabü't-Tabakâti'l-Kübrâ*, thk., Alî Muhammed Amr, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), III, 121; Eser, 160.

⁴ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 307.

⁵ Tirmizî, Tıbb 11.

⁶ Uçar, *Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri*, 199-207.

⁷ "... وَنَزَّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ..." İsrâ: 17/82.

hastalıklara sebep olduğu ortadadır. Din, elem ve ıstırapları negatif olarak algılama potansiyelini olumlu yönde değiştirir. Yani din, insanlara her hadisede ilahî bir hikmet, kaderî bir sebep bulunduğu inancını yerleştirmekte ve onların olaylara daha iyimser bakmalarını sağlamaktadır. İnsanın haleti ruhiyesinin sağlıklı olması beden sağlığını da olumlu yönde etkileyecektir.¹ Kalplerin itminanı ancak sabırla, şükürle, kanaatle tevekkül ile kısacası imanla mümkün olmaktadır. Hz. Peygamberin bütün gayesi insanlığı, dünya ve ahiret saadetini temin edecek olan iman ilkelerini tebliğ etmek, tebyîn etmek ve tatbik etmektir. O, "İçimizden birisi olarak gönderilen ve biz müminlere çok düşkün ve çok şefkatli olandır."² Tebliğ görevini ifa ederken "İnanmıyorlar diye kendini helâk edip bitirircesine"³ çabalaması da insanlığa olan muhabbeti sebebiyledir. Çünkü "...kalpler ancak Allah'a iman ile huzur bulur"⁴ bir kalbin imanla buluşması dünyalık metalden daha hayırlıdır.

Hz. Peygamber Hayber Savaşı esnasında Hz. Ali'ye şu hatırlatmayı yapmıştır: "Ey Ali, sen şimdi Hayberlilere iyice yaklaşıncaya kadar sükûnetle ilerle. Sonra onları İslâm'a davet et ve üzerlerine vâcip olan İslâmî esâsları onlara haber ver. Allah'a yemin ederim ki senin vasıtanla Allah'ın bir kişiye hidayet vermesi, kırmızı develerin olmasından daha hayırlıdır."⁵

Şu ifadeler psikolojik başa çıkma açısından sekînete ermiş, huzurla dolmuş, itminana ermiş, hidayet bulmuş bir kalbin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Gelse celalinden cefa
Yahut cemalinden vefa,
İkiside cana şifa:
Kahrın da hoş, lutfun da hoş.⁶

Edebiyatımız, bu dörtlük gibi daha nice zengin içeriği barındırmaktadır. Bu mısralar iman cevherinden ifadeye yansıyanlardan seçilmiş bir örnektir. Kahrı da lütfu da hoş karşılayan her ikisini de cana şifa olarak değerlendiren bir yaklaşım, ne ulvî bir halet-i ruhiyedir.

İbrahim Hakî Erzurûmî'nin Tefvîznâme adlı eseri her bir kelimesi Kur'an'dan ve sünnetten süzülen birer damla olarak psikoterapide ideal bir reçete niteliğindedir. Humâsî bir tarzda yazılmış olan Tefvîznâme'nin ilk beşliği şöyledir:

Hak şerleri hayreyler
Zannetme ki gayreyler
Ârif âni seyreyler
Mevlâ görelim n'eyler
N'eylerse güzel eyler.⁷

Gönül kıvamı, bütün hastalar için özellikle de psikolojik hastalıklar için ziyadesi ile önemlidir.⁸ Hastalığı yenmede moral motivasyonun ne denli önemli olduğu uzmanlar tarafından dile getirilmektedir. Üzüntülerin birçok hastalığı olumsuz etkilediği de

¹ Muhammed Kızılgeçit, "Yalnızlık Dindarlık İlişkisi", *Din, Değerler ve Sağlık*, 517-555. İstanbul: DEM Yayınları, 2017, s. 543; Stack, S. (2000); Dindarlık, Depresyon ve İntihar. (Çev. Talip Küçükcan), *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2(7-8), 75-83.

² "...حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ..." Tevbe: 9/128.

³ "...لَعَلَّكَ بُحْعُ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ..." Şuara: 26/3.

⁴ "...الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ..." Râd:13/28

⁵ "...فَوَاللَّهِ لَأَنْ يَهْدِيَ اللَّهُ بِكَ رَجُلًا خَيْرٌ لَكَ مِنْ أَنْ يَكُونَ لَكَ حُمْرُ النَّعَمِ..." Buhârî, cihâd, 41.

⁶ Antoloji, "Kahrında Hoş Lütfunda Hoş", (Erişim 19 Mart 2020).

⁷ Antoloji, "Tefvîznâme", (Erişim 19 Mart 2020).

⁸ Muhammed Kızılgeçit, *Yalnızlık, Umutsuzluk ve Dindarlık Üzerine Psiko-Sosyal Bir Çalışma*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015), 109.

ortadadır. Hastaya moral vermek amaçlı olarak yalan söylenmesinin dahi mübah görülmesi meselenin ehemmiyetini göstermektedir.

Hastanın moral motivasyonunu yüksek tutmada hasta ziyareti önemli bir yere sahiptir. İnsan sosyal bir varlıktır her daim eş dost aile yakın çevre uzak çevre ile iletişim kurma arzusu fitratının bir gereğidir. Hastalık kişiyi sosyal hayattan alıkoymakta bir eve, bir odaya belki bir yatağa mahkûm etmektedir. Dolayısıyla ziyaretçiler hastayı sosyal hayata bağlayan bir köprü niteliğindedir.

Hz. Peygamber arkadaşlarından hastalığa duçar olanları ziyaret etmeyi asla ihmal etmemiş,¹ ümmetine de “... Hastayı ziyaret edin...”² buyurmuş, hasta ziyaretinde bulunan kimsenin meleklerin mağfiret duâsına³ ortak olacağını vurgulamış, hastanın yanı başında yer almayı cennette olmakla bir tutmuştur.⁴ Hz. Peygamber bu ve benzeri hatırlatmaları ile hastanın halinin sorularak sıkıntısını içine atmayıp birilerine anlatabilmesine, sohbet ve ülfet edebilmesine imkân sağlanmasını istemiştir.

İnsan ülfet etmeyi, ülfet edilmeyi ünsiyet kurmayı aramaktadır. Sağlıklı olan kişiler, bir kapıyı çalıp sohbetine hemdem bulabilecekken hasta için kapısının çalınmasından başka seçenek yoktur. Kapının sık sık açılıp hatır gönül soranların artması hastanın gönlüne ferahlık kazandıracak gelen gidenlerin usulüne uygun eylemleri ve teselli edici söylemleri ile hasta güç kuvvet bulacaktır. Kapının sürekli kapalı kalması ise yalnızlık duygusunu derinleştirebilecektir.

Divan edebiyatı şairlerimizden Fuzûlî bu tabloyu veciz kalemiyle şöyle resmetmektedir:

Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge
Ne çalar kimse kapım bâd-ı sabadan gayrı
Yetti bîkesliğim ol gayete kim çevremde
Kimse yok çizgine girdâb-ı belâdan gayrı

Şair, derdi ile başbaşa kaldığını sabah rüzgârından gayrı kapısını çalanın olmadığını, etrafında belâ girdabının dönüp dolaşması dışında kimi kimsesi kalmadığını belirtmektedir.

Hasta, hatırlanmayı çokça arzulayacaktır. Gücü kuvveti yerinde iken yanında olanların hastalık anında da yanında olması hastayı sevindirecek, moralini yükseltip güçlendirecektir.⁵

Hastanın tedavi sürecinde psikolojik tarafının güçlü olmasında yerinde ve miktarınca yapılan hasta ziyaretleri, derdine hemdert olanların varlığı son derece önemlidir. Nitekim “Likâü'l-halîl, şifâü'l-alîl” “Dostla buluşmak, hastaya şifadır.” denilmiştir.⁶

Bir saka (kırbasında su taşıyan), yolda karşılaştığı diğer bir sakadan bir tas su isteyince ‘Kendi suyundan niye içmiyorsun?’ cevabıyla karşılaşır. Saka: ‘Kardeşim sen bana

1... عَنْ عَامِرِ بْنِ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ عَنْ أَبِيهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَغُودُنِي عَامَ حَجَّةِ الْوُدَاعِ مِنْ وَجَعِ اشْتَدَّ... | ... أُصِيبُ سَعْدَ يَوْمِ الْخَنْدَقِ رَمَاهُ رَجُلٌ | ... Buhârî, Cenâiz, 36, Vesâyâ 2, Nefekât 1, Merdâ, 16, Deavât 43, Ferâiz, 6; Müslim, Vasıyyet, 5. Ebû Dâvûd, Ferâiz, 3; Tirmîzî, Vesâyâ, 1; Nesâî, Vesâyâ, 3; İbn Mâce, Vesâyâ, 5; ... Buhârî, Salât, 77; Müslim, Cihâd ve's-Siyer, 65; Ebû Dâvûd, Cenâiz, 4; ... Tirmîzî, Ferâiz, 7; Buhârî, Merda, 2.

2... “...أَطْعُمُوا الْجَائِعَ ، وَغُودُوا الْمَرِيضَ ، وَفَكُوا الْعَانِيَّ...” Buhârî, Merdâ, 4, Cihâd, 171, Et'ime 1, Nikâh, 71,

3... ما من مسلم يعود مسلماً غدوة إلا صلى عليه سبعون ألف ملك حتى يمسي ، وإن عاده عشية إلا صلى عليه سبعون ألف ملك حتى يصبح ... ”عَادَ مَرِيضًا نَادَى ... مَنْ مَرِيضًا أَوْ زَارَ أَخًا لَهُ فِي اللَّهِ ، نَادَاهُ ، نَادَاهُ ”İbn Mâce, Cenâiz 2, 3; Ebû Dâvûd, Cenâiz 3; Tirmîzî, Cenâiz 2 Birr, 64; ... وَتَبَّوَاتُ مِنَ الْجَنَّةِ مَنْزِلًا... ”... مَنْ مَرِيضًا أَوْ زَارَ أَخًا لَهُ فِي اللَّهِ ، نَادَاهُ ، نَادَاهُ ، نَادَاهُ ”İbn Mâce, Cenâiz, 2; Tirmîzî, Birr, 64; İbn Mâce, Cenâiz, 2

4... ”...مُؤْمِنًا، بِأَنْ طِبَّتْ ، وَطَابَ مَمْشَاكَ ، وَتَبَّوَاتُ مِنَ الْجَنَّةِ مَنْزِلًا... ”Müslim, Birr, 40-42; Tirmîzî, Cenâiz 2.

5 M. Yaşar Kandemir, vd., *Riyâzu's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, IV, 495.

6 Kandemir, vd., *Riyâzu's-Sâlihîn*, IV, 495.

oradan bir tas su ver' der tekrar. Burada amaç su içmek değil¹ hemdert olma hemdert bulma yani dertleşme ihtiyacıdır.

Hava kurşun gibi ağır!!

Bağır bağır bağır bağıriyorum.

...O diyor ki bana:

— Sen kendi sesinle kül olursun ey!

Kerem gibi yana yana...

Dert çok, hem dert yok

Yüreklerin kulakları sağır...

Hava kurşun gibi ağır

Bağır bağır bağıriyorum...²

dizelerinde şairin, derdini paylaşacağı, halini arzedeceği, içini açacağı/dökeceği bir yârene ne denli muhtaç olduğunun ızdırabı derinden hissedilmektedir.

Hasta ziyareti görüldüğü gibi hasta için önemli bir ihtiyaçtır. Hz. Peygamber çok sayıda hadisi ile ümmetini hasta ziyaretine yönlendirmiştir. Konuyla ilgili şu örnekler bakmak yeterli olacaktır.

Bir kudsî hadiste, "Allahü Teâlâ kıyamet gününde şöyle buyurur: "Ey Âdemoğlu! Hastalandım, beni ziyaret etmedin." Âdemoğlu: Sen âlemlerin Rabbi iken ben seni nasıl ziyaret edebilirdim? der. "Falan kulum hastalandı, ziyaretine gitmedin. Onu ziyaret etseydin, beni onun yanında bulurdun."³ buyurulmuş.

Ebû Hüreyre'den gelen bir hadiste de hasta ziyareti Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarından sayılmıştır. "Müslüman'ın Müslüman üzerinde altı hakkı vardır: Karşılaştığında selam vermek, davet ettiğinde icâbet etmek, nasihat istediğinde nasihat etmek, hapşırır da 'elhamdülillah' derse 'yerhamükellah' demek, hastalandığında ziyaret etmek ve vefat ettiğinde cenâzesini takip etmek."⁴

Bir başka hadis de şöyledir: "Bir insan, bir hastanın hâlini hatırlarını sormaya gider veya Allah için sevdiği bir kişiyi ziyaret ederse, ona bir melek şöyle seslenir: Sana ne mutlu! Güzel bir yolculuk yaptın. Kendine cennette barınak hazırladın!"⁵ "Bir kimse hasta ziyaretine gidince Allah'ın rahmetinin içine dalmış olur. Hasta yanında oturunca da hakkında rahmet gerçekleşir."⁶

Birinci hadiste Allah'ın rızasının hastanın yanı başında aranmasının gereği vurgulanmış, ikinci hadiste hasta ziyareti Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarından sayılmış, son hadiste de hasta ziyareti; yolculukların en güzeli, cennette kendine yer hazırlama ve Allah'ın rahmetine dalma olarak vâfedilmiştir. Bu teşvikler ve daha birçok hadiste önemine işaret edilen ziyaret vazifesi ile hastaya hemdert olunması, hastanın sevenlerinden, ziyaret eden dost ve akrabalarından aldığı güçle mukavemetinin artması gönlünün ferahlatılması istenmiştir.

Hasta ziyaretinde; sürenin kısa tutulması, hastanın moralini yükseltecek konuşmaların yapılması, sağlık ve temizlik kurallarına dikkat edilmesi, hastaya dua edilmesi ve hastadan dua istenmesi gibi hususlara dikkat edilmesi de özellikle vurgulanmıştır.

¹ Sayar, *Ruh Hali*, 31.

² Antoloji, "Kerem Gibi", (Erişim 21 Mart 2020).

³ "... يَا ابْنَ آدَمَ مَرَضْتُ فَلَمْ تَعُدْنِي ، قَالَ : يَا رَبِّ كَيْفَ أَغُودُكَ وَأَنْتَ رَبُّ الْعَالَمِينَ ؟ قَالَ : أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ عِبْدِي فَلَمْ تَعُدَّهُ ، أَمَا عَلِمْتَ أَنَّكَ لَوْ غَدْتَهُ "

"... لَوْ جِدْتَنِي عِنْدَهُ... " Müslim, *Birr*, 43.

⁴ "... وَ عِبَادَةُ الْمَرِيضِ... " Buhârî, *Cenâiz*, 2; Müslim, *Selâm*, 4, 5; İbn Mâce, *Cenâiz*, 1 Buhârî, *Cenâiz*, 2; Müslim, *Selâm*, 4; İbn Mâce, *Cenâiz*, 1.

⁵ Tirmizî, *Birr*, 64; İbn Mâce, *Cenâiz*, 2.

⁶ İmam Mâlik, *Muvatta*, Ayn, 17.

Hz. Peygamber hastalara; *"Ey insanların Rabbi olan Allah'ım! Bu ızdırabı gider. Şifayı veren sensin, senden başka kimse şifa veremez."*¹ diyerek dua etmiş ve ümmetini de duaya teşvik etmiştir.

Tedâvi olmak şarttır. Ancak duâ edip Allah'tan şifa dilemek de en az fiziki tedavi kadar değerlidir, manevî bir ağırlığa sahiptir. Sosyal psikoloji ve kişisel gelişim açısından maneviyat, bir kimsenin zorluklara karşı koyma ve üstün moral gücüne sahip olmasıdır. Maddî bakım, tıbbi ve psikososyal iyileştirme hizmetlerinin önemli bir parçasıdır.² Duâ, huzur ve ferahlık vererek kişinin sıkıntısını, şüphelerini ve korkusunu giderir, insana moral verir. İnsan gönülden duâ eder ve kabul edileceğine inanırsa bu hâl, ondaki ruh gücünü kuvvetlendirecektir.³

Hasta için "psikoterapi" mahiyetinde hiçbir yan etkisi olmayan bir başka husus da şefkatli davranışlardır. Hasta bakıcısından doktoruna, hemşiresinden teknik personeline kadar, hastane çalışanlarının hastalara müşfik davranıp tebessümle yaklaşması tedâvi sürecinde hastanın mukavemetini artırıcı nitelik taşımaktadır. Bu noktada hekimlerin sorumlulukları büyüktür. Hekimler, mütebessim bir yüz, şefkatli bir göz ve bir de iki çift tatlı sözle hastalarını tedavi etmeyi ihmal etmemelidirler. Özellikle hasta hizmetinde bulunan refakatçi konumundaki hasta yakınlarının ve hasta ile daha yakın ilişkide olan hemşire ve hasta bakıcı gibi sağlık personelinin, gönül okşayıcı sözleri, nazik dokunuşları, umut veren yaklaşımları, hastalığı unutturacak kadar önem arz etmektedir. Ayrıca hastaya yük olduğu kaygısını hafifletmenin de bundan başka yolu yoktur.⁴

Hz. Peygamber, hastaların umutlarını canlı tutmak ve gönüllerini rahata kavuşturmak arzusuyla onlara teselli edici sözlerle yaklaşmıştır. Bazı hastalıkların ardından gelen ölümleri şehitlik mertebesiyle müjdelemiş, hataların bağışlanmasına vesile olan kefarete olarak vafsetmektedir.⁵ Bu minvalde Allâh Rasûlü, *"Başına bir sıkıntı gelen hiçbir Müslüman yoktur ki Allah (bu sıkıntı sebebiyle) ağacın yapraklarının dökülmesi gibi onun günahlarını dökmesin."* *"Allah kime hayır vermeyi murat ettiyse, onu musibetlerle imtihan eder."*⁶ *"Müslüman'a, vücuduna batacak dikene varıncaya kadar, hastalık, keder, hüznün, eza ve can sıkıntısı her ne isabet ederse, Allah bu musibetleri sebebiyle o Müslüman'ın günahlarından bir kısmını örter."*⁷ açıklamalarını yapmış, *"Bir hastanın yanına girince, sağlık ve uzun ömür temennisiyle onu rahatlatın. Zira böyle yapmak onun gönlünü hoş eder."*⁸ buyurmaktadır.

2. KARANTİNA

Karantina, bulaşıcı bir hastalığın yayılmasını önlemek için belli bir bölgenin kontrol altında tutulup giriş çıkışların engellenmesi biçiminde uygulanan sağlık önlemidir.⁹ Böyle bir önleme maruz kalmış hasta izole edilmiş ve karantinaya alınmış hastadır. Medeniyetimizde daha önce bu uygulama için tahaffuz kelimesi kullanılmaktadır.

Sağlık en büyük nimettir. Hasta ziyareti, müminlerin birbirleri üzerindeki haklarından biri olarak önemle üzerinde durulmuş ve birçok hadis ile ihmal edilmemesi gereken bir ödev olarak vurgulanmış bir durum olmakla birlikte bulaşıcı hastalıklarda hem

¹ Tirmizî, Cenâiz, 4, Deavat, 111; Ebû Dâvûd, Tıbb, 17.

² Serpil Başar, "Hastanelerde Din Hizmeti Modeli", 383.

³ Serpil Başar, "Kur'an ve Buhârî'nin Kitabı'l-Merdâ Rivayetleri Çerçevesinde Hastalara Manevi Yaklaşım" *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 3, XXV., 3. 137-146.

⁴ Recep Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 119.

⁵ Buhârî, Merdâ, 10, 14, 19, Tevhîd 31, Menâkıb 25.

⁶ "مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُصِبْ مِنْهُ..." Buhârî, Merdâ, 1.

⁷ Buhârî, Merdâ, 1.

⁸ Tirmizî, Tıbb, 35.

⁹ Türk Dil Kurumu (TDK), (Erişim 25 Ekim 2016).

hastanın sağlıklı insanlardan hem de sağlıklı insanların hastadan uzak durmasının bir sorumluluk olduğuna işaret edilmektedir.

İbn Abbâs'tan (r.a.) nakledildiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) *"Zarar vermek de zarara zararlar karşılık vermek de yoktur."*¹ buyurmaktadır. Yine koruyucu hekimlik ve insana güvenmek bağlamında Hz. Nebî *"Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin oldukları kişidir."*² ilkesine dikkatleri çekmektedir. Bu hadisler, bulaşıcı hastalık özelinde değerlendirildiğinde hastanın sağlıklı insanlara, sağlıklı olanların da hastaya zarar verecek tutum ve davranışlardan uzakdurmaları sorumluluğunu yüklemektedir.

Allah'ın *"Her namaz/mescit anında güzel elbiselerinizi giyiniz,"*³ ayeti, Hz. Peygamberin bayram ve arife günleri boy abdesti alması, ayrıca aile fertlerini de buna teşvik etmesi⁴ *"Biriniz cuma namazına gideceği zaman boy abdesti alsın."*⁵ emri soğan sarımsak yiyenleri mescitlere gelmekten men etmesi⁶ üzerinde durduğumuzda temel noktanın insanları rahatsız etmekten uzak olmanın gereği ile ilgili bir vurgu olduğu anlaşılacaktır. Soğan sarımsak yiyen yani rahatsız edici bir kokuyu üzerinde barındıran, ya da genel temizliğini ihmal ederek ter kokusu barındıran, bir kimseyi, Hz. Peygamberin *"Ezan okutup namaza başlamayı, sonra halkın namazını kıldırması için yerime birini bırakmayı, sonra da beraberlerinde odun desteleri olan bir grup erkekle namaza gelmeyenlere gitmeyi ve evlerini ateşe verip yakmayı düşündüm."*⁷ diyerek üzerinde ciddiyetle durduğu cemaatle namaz gibi ehemmiyetli bir ibadetten men etmişse, genel sağlığı tehlikeye sokacak bulaşıcı bir hastalık taşıyan kişinin, camiye cemaate gidebilmesi mümkün müdür? Camiye dahi gitmesine engel konan birisinin diğer sosyal ortamlardan da uzak durması gerekmektedir.

Psikolojik bir rahatsızlık olarak ifade edilebilecek bir başka durumda şöyle cerayan etmiştir. Ellerini ayaklarını kınaya boyamış tercihleri ile kadınlığa özenen kişilik bozukluğu taşıyan bir erkekle ilgili olarak Hz. Peygamber; *"Buna ne oluyor?"* diye sorar. Kadınlara benzemeye çalıştığı belirtilir. Hz. Peygamber bu kişinin 'Nekî' denilen bir bölgeye sürgün edilmesini emreder.⁸ Olumsuz davranışları ile toplumun etkilenmesinin önüne geçmek, zararlı alışkanlıkların yayılmasını engellemek için bu örnekte de bir çeşit karantina uygulaması olduğunu belirtebiliriz. Burada ruhi bir hastalığın yayılmasının önüne geçmek için izole seçeneği uygulandığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamberin veba hastalığı ile ilgili uyarısı günümüz karantina uygulamasıyla birebir örtüşmektedir. Bu konuda şöyle buyurmuştur: *"Veba hastalığının bir yerde çıktığını işittiğiniz zaman oraya gitmeyiniz. Hastalık sizin bulunduğunuz yerde vuku bulursa oradan çıkmayınız."*⁹ Aynı şekilde Allah Rasûlü'nün bulaşıcı hastalıklara karşı bir uyarısı da *"...Aslandan kaçır gibi cüzamlıdan kaçınız."*¹⁰ şeklindedir. Kendisi ile biat edenlerden hasta olan bir sahabe ile de el ile musafaha etmeyip sözlü biati yeterli gördüğü belirtilmektedir. Aynı şekilde Rasûl-i Ekrem'in, aksırma anlarında eliyle ya da

¹ "لَا ضَرَرَ وَلَا إِضْرَارَ." İbn Mâce, Ahkâm, 17

² "...لَمُسْلِمٌ مَنْ سَلِمَ النَّاسُ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ..." Tirmizî, İmân, 12; Nesâî, İmân, 8.

³ "...يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ..." el-Araf: 7/31

⁴ "...أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُغْتَسِلُ يَوْمَ الْفِطْرِ وَيَوْمَ النَّحْرِ وَيَوْمَ عَرَفَةَ وَكَانَ الْفَاكَةَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالْغُسْلِ فِي هَذِهِ الْأَيَّامِ..." İbn Mâce, İkâmet, 169.

⁵ Buhârî, Cum`a 2, 5, 12; Müslim, Cum`a 1, 2, 4; Tirmizî, Cum`a 3; Nesâî, Cum`a, 7, 25; İbni Mâce, İkâmet, 80.

⁶ "...نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَكْلِ الْبَصَلِ وَالْكَرَّاثِ..." Müslim, Mesâcid, 72.

⁷ Müslim, Mesâcid, 252.

⁸ "...« مَا بَالُ هَذَا ». فَقِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ يَتَسَبَّهُ بِالنِّسَاءِ. فَأَمَرَ بِهِ فَنُفِيَ إِلَى النَّقِيعِ..." Ebû Dâvud, Edeb, 53.

⁹ Buhârî, Tıbb, 30; Müslim, Selâm, 98; Muvatta', Câmi, 7.

¹⁰ "...وَفِرَّ مِنَ الْمَجْدُومِ كَمَا تَوَرَّ مِنَ الْأَسَدِ..." Buhârî, Tıbb, 19.

elbisesiyle kendini muhafaza ettiği çevrede bulananların korunmasına da azami dikkat gösterdiği haber verilmektedir.¹

İslâm tarihinde gerçekleşen veba salgını ile ilgili Hz. Ömer'in içtihadı son derece açıktır. Şam'a gitmek üzereyken İslâm ordusu Komutanı Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Şam civarında veba salgını olduğunu bildirir. Hz. Ömer de istişarelerden sonra Medine'ye geri dönülmesi emrini verir. Ebû Ubeyde, bu durumu kader inancı kapsamında izah etmekte zorlanmış olmalı ki "Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?" diye sorar. Hz. Ömer, Keşke bunu senden duymasaydım. Ey Ebû Ubeyde. Evet, Allah'ın bir kaderinden diğer bir kaderine kaçıyoruz."² diye cevap verir ve devamında der ki: "Develerini otlatmak için, biri verimli diğeri kıraç iki yamaçlı bir vadiye götürsen ve onları ister otu bol yerde ister çorak yerde otlatırsan, sonuçta her iki yerde de Allah'ın kaderiyle otlatmış olmaz mısın?"³

Buraya kadar verdiğimiz örnekler sağlık mensuplarının, izole edilmesi gerektiğini düşündükleri hastaların ve bu tür hastalarla ilişkide olan yakın çevre ile diğer insanların verilen kararlara, alınan tedbirlere uymalarını gerekli kılmaktadır.

27 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkıp bütün dünyaya yayılan salgın hastalık çok sayıda ölüme sebep olmuştur. Bugün 27.09.2020 tarihi itibarıyla 164 ülkeye 6 kıtaya yayılan Covid-19/Koronavirüs, 33.139.393'den fazla kişiye bulaşmış, 1.000.175 can kaybına sebep olmuştur ve sayı hızla artmaktadır. Hastalığın önüne geçebilmek için olabildiğince insanlar arası ilişkiler asgariye indirilmeye çalışılmaktadır. İslâm ülkelerinde de bu kapsamda Kâbe'de tavaf, durdurulmuş başta Mescid-i Nebi olmak üzere Cuma namazları dâhil cemaatle namazlara sınırlama getirilmiştir. Ülkemizde de eğitim-öğretime ara verilmesinden camilerde ibadete düzenleme getirilmesine kadar bir dizi tedbirler alınmıştır. Hz. Peygamber sallallahü aleyhi ve sellem uygulamalarına bakıldığında alınan bu tedbirlere uymak sünnet açısından da zorunluluk göstermektedir.

SONUÇ

Hastalar, -bazen tedâvi imkânı olmadığı, bazen de tedâvisi çok büyük meblağlar gerektirdiği veya katlanılması güç ıstırahlara neden olan- hastalıkları nedeni ile duygu ve davranış yönüyle etkilenmekte, dolayısıyla farklı tepkiler vermelerine sebep olan olağanüstü zorluklar yaşamaktadırlar

Hastalıktan önce sağlığın kıymeti bilinmelidir. Hz. Peygamberin hasta ve hastaya yaklaşımında en öncelikli durum sağlığın sürdürülebilmesini sağlamaktır. Bunun için de beden temizliğine ve alınan gıdalara dikkat edilmelidir.

Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da kalbin imanla inşirah bulması, çağın yaygın hastalıklarından strese bağlı olarak gelişen, buhran bunalım depresyon gibi ruh sağlığı ile birlikte beden sağlığını da olumsuz etkileyen vesvese, korku, kaygı vb. evhamdan uzaklaşma imkânına ulaşılmasıdır.

Tedbirsizlikten ya da tedbirlere rağmen bir hastalıkla yüz yüze kalındığında da yapılması gereken; tedavi yollarına başvurmak, doktora müracaat etmek ve tedavi planına uymaktır. "Allah ne dilerse o olur" yaklaşımı ile tedavi yollarını ihmal etmek asla kabul edilmez değildir. Mümine düşen tedbirini almak tedavi imkânlarını azami ölçüde yerine getirmek bununla birlikte "Ben üzerime düşeni yaptım/yapıyorum Allah ne dilerse öyle olur" demek ve hayırlı bir sonuca ulaşmak için fiili ve sözlü duayı ihmal etmemektir.

1 " ...كَانَ إِذَا عَطَسَ غَطَّى وَجْهَهُ بِيَدِهِ أَوْ بِنُؤْيِهِ وَغَضَّ بِهَا صَوْتَهُ ... "Tirmizî, Edeb, 6

2 " ...يَا أَبَا عُبَيْدَةَ نَعَمْ نَفَرُ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ إِلَى قَدَرِ اللَّهِ ... "Muvatta Camii, 7.

3 Müslim, Selâm, 98.

H. Peygamber, hastaları fiziki/maddî ve psikolojik/manevi olarak çeşitli tedavi seçeneklerine yönlendirmiş bununla eş zamanlı olarak; ziyaretle hastayı yalnız bırakmıyarak, dua ile umutları canlı kılarak, şefkat ve merhametli yaklaşımla gönülleri hoş ederek hastanın ve hasta yakınlarının moral motivasyonunu dinamik tutmak istemiştir.

Bulaşıcı hastalıklarla ilgili olarak günümüz karantina uygulamasının bir benzerini döneminde meydana gelen veba ve cüzzam gibi hastalıkların yayılmasını önleyici bir tedbir olarak kullanmıştır.

Günümüzde bulaşıcı hastalıklar için alınan tedbirlere uymak Hz. Peygamberin sünnetini önemseyen bir mümin için harfiyyen yerine getirilmesi gereken bir zorunluluktur. Soğan sarımsak gibi rahatsız edici kokular saçan yiyeceklerden yemiş bir insanın camiye/cemaate gelmemesi gerekirken, veba hastalığındaki uygulama açıkça ortadayken, bulaşıcı virüs taşıyan/saçan ya da böyle bir ihmali barındıran bir kimsenin topluma karışması, ferdî ailevi ve içtimai mecburiyet olmadıkça sokağa çıkması dahası aile bireyleri ile aynı ortamı paylaşması bir canın ölümüne sebep olmak kadar büyük bir vebaldir. Günümüzde meydana gelen, Korona/Covid19 salgını kapsamında sorumlu yetkili mercilerin aldığı kararlara uymak/uymamak Hz. Peygamberin sünnetine uymakla/uymamakla eşdeğerdir.

Hasta ile birlikte hasta yakınları, uzaktan akrabaların, dost ve ahababın özellikle de sağlık pesonelinin ilgi ve desteğine muhtaçtır. Sağlık çalışanlarına da aynı şekilde hasta ve yakınlarının, azami hürmet göstermesi ihmal edilmemelidir. Covid-19/Koronavirüs hastalığında görüldüğü üzere hastaların yükü en başta sağlık çalışanlarının omuzlarındadır. Hastalık kapma riskini göze alarak canla başla görevine devam eden sağlık çalışanlarına mültefit ve mütebessim davranılmasının ne denli önemli olduğunu da vurgulamak gerekir.

KAYNAKÇA

Antoloji. "Kahrında Hoş Lütfunda Hoş", Erişim 19 Mart 2020. <https://www.antoloji.com/kahrinda-hos-lutfunda-hos-3-siiri/>

Antoloji. "Kerem Gibi", (Erişim 21 Mart 2020)., <https://www.antoloji.com/kerem-gibi-siiri/>

Antoloji. "Tefvîznâme", Erişim 19 Mart 2020. <https://www.antoloji.com/tefvizname-siiri/>

Fidan, Ahmet vd., "Örnekleriyle Türkçe Sözlük". C. 4. Ankara: Milli Eğitiim Basımevi Yayınları, 1979.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî,. *Sünen-i İbn Mâce*. Suudi Arabistan: Dâru"s-Selâm, 2000.

Doktor Fitt, "Virüslerden Korunmamaız İçin Mutlaka Yapmamız Gerekıyor", (Erişim 29 Nisan 2020), <https://www.youtube.com/watch?v=xyP5RsKE4ls>

Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Şeybânî. *Müsned, thk. Şuayb Arnavûtî*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2001.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dâr'u İbnü'l-Hazm, 2005.

Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ, Sünenü't-Tirmizî, thk., Beşşâr b. Avvâd,. *Sünenü't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.

Eser, Mithat. *Engelli Sahabiler*. İstanbul: Nesil yayınları, 1981.

Görmez, Mehmet, ve Mehmet Emin Özafşar. *Hadislerle İslâm*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim,. *Uyûnu'l-Ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.
- Kızılgeçit, Muhammed. *Yalnızlık Umutsuzluk Ve Dindarlık Üzerine Psiko-Sosyal Bir Çalışma* Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- Kızılgeçit, Muhammed. "Yalnızlık Dindarlık İlişkisi." *Din, Değerler ve Sağlık*, İstanbul: Dem Yayınları, 2017.
- Muhammed b. Menî ez-Zührî, İbn Sa'd. *Kitabü't-Tabakâti'l-Kübrâ, thk., Alî Muhammed Amr.* Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- Murat, Ayşe ve Kızılgeçit, Muhammed. "Dini Başa Çıkma Ve Psikopatoloji İlişkisi (Rize Örneği)," *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 6, 111-151, 2017.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el- el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. Lübnan: Dâru'l-Mârife, 2005.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman b. Şuayb,. *Sünenü'n-Nesâî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Sabah Gazetesi. "ABD basını Coronavirüsle mücadelede Hz. Muhammed'i örnek gösterdi". Erişim 29 Nisan 2020. <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/03/26/abd-basini-coronavirusle-mucadelede-hz-muhammedi-ornek-gosterdi-temizlik-imandan-gelir>.
- Tarhan, Nevzat. *Toplum Psikolojisi Sosyal Şizofreniden Toplumsal Empatiye*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Türk Dil Kurumu. 25 Ekim 2016. <http://www.tdk.gov.tr>
- Uçar, İlyas. "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy 8 (Eylül 2017): 196-218.